

Ellen de Vries

'Als deze foto het symbool is van onze natie, dan zijn we in problemen' – over een foto en een coup

We zien een getinte heer met snor, bril en donker, sluik haar. Hij draagt een *trenchcoat* en om zijn hals een das. Zijn armen houdt hij stijf langs zijn lichaam. Zijn blik gaat in de richting van huisnummer 17. Hij is alleen en staat op een stoep, in een wat ongemakkelijke pose, met zijn rug langs de bakstenen muur. Zoekt hij steun? Schuilt hij voor iets of iemand? Naast zijn hoofd vermoeden we – de foto is niet haarscherp – een intercom. We vangen een glimp op van een hoge deurpost, die de nietigheid van elke – om het even welke – bezoeker benadrukt. Wie is die man? Wat doet hij daar? En wie bevindt zich achter die imposante deur?

Het onderschrift helpt:

DEN HAAG – De Surinaamse president Ramsewat [sic!] Shankar wachtend op de ontvangst door premier Lubbers, met wie hij vanmiddag besprekingen heeft gevoerd. Shankar kwam vanmorgen aan uit Paramaribo. De Surinaamse president verblijft een week in Nederland. Het Surinaamse staatshoofd zal maandag door koningin Beatrix worden ontvangen. (Foto NRC Handelsblad / Chris de Jongh).

Daar staat dus de president van Suriname die een bezoek brengt aan het Binnenhof nummer 17, het Torentje, oftewel de werkkamer van premier Lubbers. Het was deze - groot afgedrukte - foto op de voorpagina van *NRC Handelsblad* van 12 december 1990, die volgens legerleider Bouterse illustreerde dat de president van Suriname helemaal niet serieus genomen werd in Nederland, erger nog: voor 'joker' stond. Als deze foto het symbool is van onze natie, dan zijn we in problemen, riep Bouterse op de persconferentie van 22 december 1990 op de Surinaamse luchthaven Zanderij, terwijl hij de foto liet zien. Kort daarop, op kerstavond 1990, stuurden de militairen de regering Shankar telefonisch naar huis. Die staatgreep zou de geschiedenis ingaan als de 'kerst'- of 'telefooncoup'.

Het verhaal van een foto.

DEN HAAG — De Surinaamse president Ramsewat Shankar wachtend op de ontvangst door premier Lubbers, met wie hij vanmiddag besprekingen heeft gevoerd. Shankar kwam vanmorgen aan uit Paramaribo. De Surinaamse president verblijft een week in Nederland. Het Surinaamse staatshoofd zal maandag door koningin Beatrix worden ontvangen. (Foto NRC Handelsblad / Chris de Jongh)

WAT ZEGGEN FOTO'S EIGENLIJK?

Zien is geloven. De kracht van de foto schuilt in zijn veronderstelde objectiviteit. De Franse filosoof Barthes stelde in 1957 al de 'vanzelfsprekendheid' van persfoto's waarin een gebeurtenis als het ware op heterdaad betrapt lijkt, ter discussie (Barthes 1957, 2002: 113-115). Het ziet er weliswaar naar uit alsof de foto de werkelijkheid representeert, maar de persfoto is bij uitstek bedoeld om een boodschap uit te dragen. Zoals Barthes schrijft:

Considered overall this message is formed by a source of emission, a channel of transmission and a point of reception. The source of emission is the staff of the newspaper, the group of technicians certain of whom take the photo, some of whom choose, compose and treat it, while others, finally give it a title, a caption and a commentary. The point of reception is the public which reads the paper. (1984: 15)

Barthes onderscheidt zes aspecten die foto's een zekere lading kunnen geven: 1. *trick effects*: de foto kan bewerkt worden, zodat een ander beeld en dus ook een andere betekenis ontstaat; 2. *pose*: de fotograaf bepaalt vaak wat en hoe iets of iemand in beeld te zien is; 3. *objects*: objecten in de nabijheid van de geportretteerde kunnen een relatie tussen het object en geportretteerde suggereren; 4. *photogenia*: belichtings-, afdruktechnieken en camera-instellingen kunnen de afbeelding een bepaalde betekenis verlenen; 5. *aestheticism*: de foto kan verwijzen naar beroemde, bestaande kunstuitingen en 6. *syntax*, de foto kan onder invloed van een nevenstaande foto van betekenis veranderen. De persfoto gaat altijd, zo constateert Barthes, vergezeld van een bijschrift. Dat vertelt ons hoe de foto geïnterpreteerd moet worden (Barthes 1984: 15-32).

De historicus en ethicus Van den Berghe (2011: 13) analyseert in *Kijken zonder zien – omgaan met historische foto's* niet alleen de afbeelding van wereldbekende, historische foto's, hij bestudeert vooral hoe ze tot stand kwamen en wat er vervolgens mee gebeurde. Hij verbaast zich erover, dat foto's in vergelijking met geschreven bronnen minder kritisch benaderd worden dan op grond van hun overtuigings- en bewijskracht zou mogen worden verondersteld. De levensloop van iedere foto dient achterhaald te worden, meent hij:

Wat bracht de fotograaf in beeld en wat liet hij bewust of onbewust buiten beschouwing? (...) Werd de foto geësceneerd of gemanipuleerd? Is het een uniek beeld, zijn er varianten, maakt het deel uit van een reeks? Werd de persoon of gebeurtenis in kwestie ook door anderen gefotografeerd? Verschillen die beelden en zo ja waardoor? Welke betekenissen kreeg of verwierf de foto? (...) Wanneer en waar werd de foto voor het eerst gepubliceerd? Met welk effect? (...) Wie

voorzag het beeld van onderschrift en hoe zijn die in de loop van de tijd geëvolueerd? (...) Hoe en onder welke omstandigheden en voor welk publiek groeit een beeld uit tot een icoon? (2011: 13)

Van den Berghe (2011: 12) meent dat ook foto's van historische gebeurtenissen meerduidig zijn en men er goed aan doet zoveel mogelijk perspectieven aan bod te laten komen. Binnen Media- en Journalism studies worden foto en bijschrift al langer als belangrijke onderzoeksobjecten beschouwd.¹ Zij worden gezien als zogenaamde *framing*-mechanismen (Tankard 2001: 100-101). Onder *framing* wordt verstaan een proces van 'selecting and highlighting some facets of events and issues, and making connections among them so as to promote a particular interpretation, evaluation and/or solution' (Entman 2004: 5). *Frames* vormen samenhangende argumentaties, die aangeven hoe iets gezien moet worden (Vasterman 2004: 42). In de Nederlandse vertaling spreken we van *frame* als interpretatiekader. In dit artikel gebruik ik de inzichten van bovengenoemde onderzoekers voor de analyse van deze foto.

Dat er in het verleden 'achteloos' met fotomateriaal is omgegaan door foto- en persagentschappen, zoals Van den Berghe (2011: 12) opmerkt, kan ik bevestigen. In mijn speurtocht naar deze foto stuit ik inderdaad al snel op problemen. In het fotoarchief van *NRC Handelsblad* is de bovengenoemde foto niet terug te vinden. Vermoedelijk omdat wijlen fotograaf Chris de Jongh een freelancer was. Ook in andere archieven – dat van Hollandse Hoogte en Spaarnestad Photo & Nationaal archief – ontbreekt de foto. Aan de hand van artikelen en gesprekken met betrokkenen doe ik niettemin een poging om te achterhalen hoe de foto tot stand kwam, maar vooral wat er met de foto is gebeurd, hoe die is ontvangen en welke rol die speelde in de 'kerstcoup'. Ik begin met een schets van de historische context.

HISTORISCHE ACHTERGROND

Aanvankelijk juichten velen in Suriname de staatsgreep die zestien militairen onder leiding van Desi Bouterse in 1980 pleegden toe. De onvrede met de zittende regering onder leiding van Henck Arron was groot. Arron werd beschuldigd van corruptie en spijzucht. Nederland gedoogde de nieuwe machthebbers. Maar toen het leger op 8 december 1982 vijftien vermeende tegenstanders van het bewind doodschoot, schortte het eenzijdig de ontwikkelingshulp op die Suriname bij de onafhankelijkheid van 1975 was toegezegd. Aan hervatting stelde het voormalig moederland als

¹ Zie o.a. Van Gorp 2006: 186-196. Van Gorp onderscheidt drie analyseniveaus die een verdere aanvulling vormen op het werk van Barthes: de afbeelding, de camerahandeling en de verhouding tussen beeld en het woord.

eis: terugkeer van de democratie. Suriname verweet Nederland contractbreuk en neokolonialisme.

In 1987 vonden na zeven jaar eindelijk weer democratische verkiezingen plaats. De 'oude' politieke partijen NPS, VHP en KTPI – nu verenigd in het Front voor Democratie en Ontwikkeling – die in 1980 van het pluche waren verjaagd, wonnen deze verkiezingen glansrijk van de zojuist opgerichte NDP van legerleider Desi Bouterse. Daarmee kwam er in 1987 formeel een eind aan de dictatuur. Aan vicepresident Henck Arron – weer in ere hersteld – en president Ramsewak Shankar de taak het land op orde te brengen. Dat was geen *sinecure*. Er waren talloze problemen: de drugshandel die onder de militaire periode een grote vlucht had genomen, moest aan banden gelegd worden. Er diende een einde te komen aan de slepende binnenlandse oorlog: in 1986 had Ronnie Brunswijk met steun van het Surinaams verzet in Nederland de strijd aangebonden met het leger van Bouterse. De zeltogende economie noopte bovendien tot ingrijpende maatregelen. Nederland verlangde behalve terugkeer naar de democratie nu ook strenge economische saneringen in ruil voor hervatting van de hulp. Daarnaast waren er de gebruikelijke strubbelingen met de oppositie. Maar erger nog: ook binnen de Front-regeringscoalitie (NPS, VHP en KTPI) rommelde het. Binnen de NPS woedde een machtsstrijd. Fractievoorzitter Nooitmeer wenste een tussentijdse kabinetshervorming (lees: nationaal kabinet) om de economische crisis te bezweren. Arron, eveneens van de NPS, was tegen; hij beschouwde dat als een afwijzing van zijn beleid. Ook wordt wel gesuggereerd dat er binnen de VHP – waartoe Shankar behoorde – verschil van mening bestond over de noodzaak van een nationaal kabinet.² Bouterse (NDP) zou een tussentijdse hervorming toegejuicht hebben in de hoop dat zijn aan de militairen gelieerde partij daarin zou kunnen participeren. De militairen waren misnoegd, omdat de regering de Militaire Politie haar opsporingsbevoegdheid had ontnomen. Ook het voornemen van de regering een grondwetwijziging in te voeren die de macht van de militairen indamde, stuitte op verzet (Hoogbergen & Kruijt 2005: 225).³

In deze complexe situatie vertrokken president Shankar en legerleider Bouterse op dinsdag 11 december naar Nederland. Toevallig of niet? Tegelijkertijd. Met hetzelfde vliegtuig. Shankar zou een week 'privé' naar Nederland gaan in verband met medische controle. Hij zou bovendien premier Ruud Lubbers en koningin Beatrix ontmoeten. Bouterse had een andere bestemming: via Schiphol reisde hij naar de hoofdstad van Ghana om zich te oriënteren op 'samenwerkingsvormen' die tot verzoening

² Zie de analyse van Han Hansen in de Volkskrant van 1 december 1990.

³ Dat zou indruisen tegen de afspraken die tijdens het Leonsbergakkoord (10 augustus 1987) tussen de Frontpartijen en militairen zouden zijn gemaakt.

konden leiden tussen zijn leger en de strijders van Brunswijk. Ook zou hij in Zürich of Parijs praten met het Surinaams verzet in Nederland dat hij wilde betrekken bij de vredesbesprekingen. Bouterse ging op vredesmissie met volledige instemming van de Surinaamse regering (*de Ware Tijd*, 10 december 1990).

PROBLEMEN

Voor het vliegtuig landde, was er al commotie. De komst van Bouterse naar Nederland riep verzet op. Het Openbaar Ministerie in Haarlem onderzocht de mogelijkheid om Bouterse te arresteren vanwege de decembermoorden, maar oordeelde dat Bouterse niet in Nederland gearresteerd kon worden voor iets dat in Suriname had plaatsgevonden. Na aankomst op Schiphol woensdagochtend 12 december werd Bouterse direct afgezonderd. De Rijkspolitie had van het Ministerie van Justitie opdracht gekregen ervoor te zorgen dat Bouterse niemand zou kunnen spreken. Niet om politieke, maar om veiligheidsredenen, zo luidde de verklaring. Al degenen die stonden te wachten – aanhangers zowel als tegenstanders – vingen niet meer dan een glimp op van Bouterse. Dat gold ook voor de Nederlandse pers die met camera, microfoon en pen in de aanslag stond te wachten. Bouterse's rechterhand Henk Herrenberg sprak schande van de behandeling die Bouterse ten deel was gevallen. Bouterse die geen visum had gekregen, liet weten er alsnog een aan te vragen, zodat hij op de terugreis van Ghana toch zou kunnen spreken met de mensen die op hem hadden staan wachten.

President Shankar daarentegen verliet ongehinderd het vliegveld en bracht dezelfde dag nog een bezoek aan premier Lubbers. Het avondblad *NRC Handelsblad* publiceerde die middag, 12 december, midden op de voorpagina een grote foto van Shankar, de foto die ik eerder beschreef, voorzien van het onderschrift 'wachtend op de ontvangst door premier Lubbers'.

De volgende dag al sprak het Surinaams parlement – De Nationale Assemblée (DNA) – afkeuring uit over de behandeling die Bouterse en Shankar ten deel was gevallen in Nederland. *De West* van donderdag 13 december schreef:

Ook president Shankar werd in Nederland onheus behandeld. Dit hebben Nederlandse dagbladen gemeld, die van ons staatshoofd een foto hebben gepubliceerd, terwijl hij in de kou op premier Lubbers wacht voor een gesprek. Eerder viel bevelhebber Bouterse een onheuse behandeling te beurt, waarover DNA onder voorzitter Otmar Rodgers zijn grote afkeuring heeft uitgesproken. Volgens hem maakt het niet uit hoe wij als Surinamers tegenover elkaar staan. 'Wij moeten als Surinamers er nooit aan meewerken dat onze waardigheid door het slijk wordt gehaald', zei de NPS-topper.

Volgens NDP-fractievoorzitter Frank Playfair, waren de Surinaamse autoriteiten vooraf door de Nederlandse autoriteiten op de hoogte van de maatregelen die de Rijkspolitie zou treffen bij aankomst van Bouterse op Schiphol. Playfair maande voorzichtig te zijn met beweringen die later mogelijk weer 'ingeslikt' zouden moeten worden. De minister van Buitenlandse zaken Eddy Sedoc (NPS) verdedigde zich tegen deze verholten beschuldiging met de opmerking dat de dienstreis van Bouterse niet door zijn ministerie was gecoördineerd. Playfair meende, dat ook uitgezocht diende te worden wat er met Shankar was gebeurd. Sedoc zei via faxberichten te beschikken over krantenartikelen die melding maakten van de wijze waarop Shankar was behandeld. Sedoc suggereerde dat er wel eens sprake zou kunnen zijn van 'truckages'. 'We moeten ons niet laten verleiden al te haastige meningen of oordelen te vellen', vond Sedoc in *De West*. Ook *de Ware Tijd* van 14 december maakte gewag van de zaak. De krant meldde dat Bouterse via zijn de persvoorlichter Borger Breeveld liet weten aanstoot te nemen aan de foto in *NRC Handelsblad* waarop president Ramsewak 'gelaten' stond te wachten. Bouterse vond: 'Een president hoeft nergens te wachten. Een dergelijke foto in een Nederlandse krant is een blamage voor zowel onze president als voor ons land en ons volk.' In *NRC Handelsblad* van vrijdag 14 december verschenen soortgelijke citaten. Dat was niet toevallig, want de schrijver, correspondent van *NRC Handelsblad* in Paramaribo, was Leo Morpurgo: hoofdredacteur van *de Ware Tijd*. Op 15 december besteedde *de Ware Tijd* nog eens aandacht aan de foto onder de kop 'Onheuse behandeling president'.

VERKIEZINGEN?

Shankar vertrok nadat hij de koningin een bezoek had gebracht 's ochtends 18 december weer naar Suriname. Voordat hij aan boord van het vliegtuig stapte, stond de president Nederlandse verslaggevers te woord. *NRC Handelsblad* van 18 december noteerde dat Shankar in de loop van het volgende jaar nieuwe verkiezingen verwachtte: 'De president zei dat het [economisch] aanpassingsprogramma dat nu in voorbereiding is, hiertoe aanleiding geeft.' Volgens Shankar had het onderhoud met premier Lubbers 'zaken verduidelijkt in de relatie tussen Suriname en Nederland'. Hij wilde hierover niet in details treden tegenover *NRC Handelsblad*. In hetzelfde bericht stond dat Bouterse die inmiddels was teruggekeerd uit Ghana 's morgens bijna zes uur door de Rijkspolitie was vastgehouden in de transitruimte op Schiphol. Volgens de woordvoerder van het ministerie van Justitie betrof het een maatregel ter bescherming van Bouterse die in Nederland 'verre van onomstreden' zou zijn. De visumaanvraag waarover Bouterse voor zijn vertrek naar Ghana had gesproken was niet gehonoreerd, uit 'oogpunt van openbare orde en veiligheid'. *De Volkskrant* van 19 december tekende uit Shankars mond op,

dat hij vergeefs had geprobeerd een visum voor Bouterse te bemachtigen. Hij zei de behandeling van Bouterse te betreuren en liet zich positief uit over Bouterse's vredesmissie. Hij verwachtte binnenkort een vredesregeling. De president ontkende desgevraagd dat hij met Lubbers gesproken had over een rol voor het leger in een hervormde Surinaamse regering.

In Suriname werd verbaasd gereageerd op de mededeling van Shankar dat er mogelijk volgend jaar verkiezingen zouden worden gehouden in Suriname. *De Ware Tijd* van vrijdag 19 december verwonderde zich bovendien over de koppeling tussen verkiezingen en economisch hervormingen. Shankar zou bij aankomst op de luchthaven in Paramaribo aan de pers verteld hebben, dat Nederland ten aanzien van het ontwikkelingsbeleid wel bereid is te 'helpen', maar dat Suriname een aantal zaken 'zelf moet doen'. Verder ontkende Shankar – refererend aan de foto in *NRC Handelsblad* - onheus te zijn behandeld. *De Ware Tijd* schrijft:

Toen hij eraan kwam vroegen de fotografen hem om te poseren. Dat heeft hij toen gedaan. Over de wijze waarop de foto is gebracht in de pers, is gesproken over riooljournalistiek. Over de behandeling van bevelhebber Bouterse die hij afkeurenswaard vond, verklaarde de president dat de bevelhebber had meegedeeld dat Nederland het van te voren had moeten zeggen als men niet wilde dat Bouterse via Nederland reisde.

In *De West* van zaterdag 19 december die doorgaans later verschijnt dan *de Ware Tijd*, werd het bericht van verkiezingen weer ontkend:

Een woordvoerder van het presidentieel paleis verklaarde vanmorgen tegenover onze redactie dat de president in Nederland gezegd heeft dat hij indien de omstandigheden dat zouden eisen hij kiest voor verkiezingen en niet voor een nationaal kabinet, omdat dit niet de gevoelens van het volk weer zou geven. De president zei er niet bij onder welke omstandigheden deze vervroegde verkiezingen noodzakelijk zouden kunnen zijn.

Columnist Winied van *de Ware Tijd* sneerde 's maandags op zijn vaste plek op pagina 2 naar aanleiding van de ontstane verwarring: 'Natuurlijk heeft iedereen weer oom Ram [Ramsewak Shankar] verkeerd verstaan en begrepen. (...) maar als iedereen het aan het verkeerde eind heeft moet het ook wel aan oompje liggen.'

Legerleider Bouterse die inmiddels in Zwitserland was aangekomen, gaf tegenover de Nederlandse pers – die naar Zwitserland was getogen - te kennen een televisiedebat te willen met de Nederlandse regering over de mensenrechtensituatie in Suriname, drugs en de decembermoorden uit 1982. Hij wenste voor eens en voor altijd een aantal misverstanden uit de

weg te ruimen. De Nederlandse regering ging niet op de uitnodiging in.

Twee dagen na aankomst van Shankar, op vrijdag 21 december, acht dagen nadat de foto van de president in *NRC Handelsblad* werd afgedrukt en een dag vóór de terugkomst van Bouterse in Suriname, publiceerde *de Ware Tijd* de foto waarover zoveel te doen was geweest. Het onderschrift bij de foto luidt: 'De gewraakte foto van president Shankar bij de woning (sic!) van premier Lubbers - foto NRC Chris de Jongh'. Daaronder was een kleine foto geplaatst waarop we Bouterse zien, in burger met een bril op en een das om. Achter hem staat een man die blijkens het onderschrift 'Bevelhebber Bouterse bewaakt op Schiphol' een bewaker moet zijn. De foto was gemaakt door *Telegraaf*-fotograaf Hans Peters.

Het is verleidelijk om de beelden te interpreteren als illustratie van de onwaardige behandeling die twee belangrijke Surinamers in Nederland ten deel viel.

Intussen was Bouterse vanuit Zürich weer terug op Schiphol. Verderom, meldde onder andere *De Telegraaf* van zaterdag 22 december, mocht hij met niemand spreken. Ditmaal niet met het Surinaams verzet in Nederland. Het verzet had het kort geding dat het tegen de Nederlandse staat had aangespannen, verloren. Bouterse vloog om 11.30 uur terug naar Paramaribo.

JOKER

Toen Bouterse zaterdagavond 22 december voet op Surinaamse bodem zette kondigde hij onverwachts zijn ontslag uit het leger aan. In *de Ware Tijd* van maandag 24 december lezen we zijn beweegredenen. Bouterse zou zijn functie als bevelhebber neerleggen, omdat hij onmogelijk opdrachten kon aannemen van zijn opperbevelhebber, president Shankar, die hij bestempelde als 'een joker, zonder trots en waardigheid'. Hij toonde de *NRC Handelsblad* -foto die de vorige dag in de krant had gestaan:

We hebben een x aantal leiders (...) die het werk voor de Hollanders willen doen, als hondjes willen lopen achter de Hollanders. En het resultaat is ook daar. U hebt de foto zeer zeker gezien. Ik kan u zeggen deze foto van de president van Suriname heeft in alle grote bladen daar gestaan en ook in Afrika. De president is (...) het symbool van de natie, wel als dit het symbool is van de natie, wel dan zijn we in serieuze problemen. Want dit heeft veel meer van de foto van een joker. (...) En het probleem dat we nu hebben, deze man is mijn baas, symbool van de natie. Zonder trots, zonder waardigheid, zonder *dignity*. Ik vraag me af hoe zo iemand mijn baas kan zijn.

Bouterse verklaarde misnoegd te zijn over zijn behandeling in Nederland waaraan volgens hem de Surinaamse regering debet was. Shankar had voor hem in de bres moeten springen. Ook *De West* berichtte dat Bouterse zijn functie neerlegde. In het redactioneel commentaar van 24 december verklaarde *De West* dat de Nederlandse pers de foto van Shankar misbruikt had en er opzettelijk een verkeerd onderschrift onder plaatste. Waarom 'de' Nederlandse pers dat deed, werd niet uitgelegd. De krant voorspelde dat het ontslag van Bouterse en de ontstane situatie weinig goeds beloofde.

Het redactioneel van *de Ware Tijd* van 24 december stelde dat de oorzaken voor het ontslag van Bouterse dieper lagen en wees naar al langer bestaande spanningen tussen regering en militairen. Bouterse zou zichzelf maar ook de kiezers nooit hebben vergeven, dat hij de verkiezingen van 1987 zo fors verloor. Bouterse wilde meer ruimte in zijn strijd tegen de zittende Frontregering. *De Ware Tijd* meende dat de gekwetste trots van Bouterse ondergeschikt was gemaakt aan het grotere belang van vrede en ontwikkeling. De krant wist niet precies wat Bouterse bedoelde met de uitspraak dat de bevolking in een verkiezing een keus zou moeten laten blijken. *De Ware Tijd* herinnerde eraan dat er in 1987 al zo'n keus was gedaan. Een keus '(...) waaraan het Front geen bekwame invulling heeft kunnen geven, mede door de spanning met de militairen'. De commentator meende dat het Front getalmd had de macht van het leger in te perken, maar weet haar zwakke staat van dienst vooral aan 'schending van het ontwikkelingsverdrag' door Nederland. De analyse in *NRC Handelsblad* van de hand van Leo Morpurgo kwam overeen met die van *de Ware Tijd*. Die avond, kerstavond, pleegden de militairen – voor de tweede maal – een coup.⁴ Een fluwelen coup; er vloeiende geen bloed.⁵ Nederland stopte wederom de ontwikkelingshulp die mondjesmaat op gang was gekomen.

4 Militairen meenden op 24 december met de regering afgesproken te hebben, dat die zou aftreden en nieuwe verkiezingen zou uitschrijven. Toen Radio Apintie op kerstavond de rede uitzond waarin Shankar Bouterse ontslag aanvaardde en bovendien verkiezingen aankondigde zonder zelf af te treden, beletten militairen andere stations de rede uit te zenden. De legerleiding belde vervolgens de regering: we hebben de macht overgenomen (*de Ware Tijd* van 27 december 1990). De *Haagsche Courant* van 29 december 1990 préés Shankar, omdat hij zich als enig regeringslid verzet had tegen een 'nationaal tussenkabinet'. 'En zo liep de man die door Bouterse voor "joker" werd uitgescholden en die een "zwakkeling" en een "naprater" wordt genoemd naar beneden en legde voor de pers zijn eigen verklaring af – in een laatste poging wellicht om het onheil af te wenden.' Zie ook Noordegraaf 1995: 226-227 en Buddingh' 2012: 362-366,392.

5 Er is discussie of er sprake was van een coup. Het is aanvechtbaar of de militairen zich voor deze handeling konden beroepen op de wetsartikelen 177 en 178 van de nieuwe grondwet. Hoe dan ook. De machtsovername werd in feite gesanctioneerd door het parlement. Sedney (2010: 129-130) stelt: 'Een beschamend tafereel.'

Zoveel jaar na dato herinnert de Surinaamse historicus Jerry Egger zich de foto nog goed en ook de impact die deze had: 'De foto van Shankar die wachtte voor het torentje van Lubbers. Dat was te belachelijk voor woorden. Natuurlijk ontkent Shankar alles. Maar het was een pijnlijke foto voor ons Surinamers. Vernederend' (gesprek 26 maart 2012, Paramaribo). De Surinaamse politicoloog Hans Breeveld antwoordt desgevraagd: 'Ja natuurlijk speelde die foto een rol in de coup. Het vormde een rechtvaardiging. De president wachtend in een regenjas. Die man is staatshoofd!' (gesprek 20 maart 2012, Paramaribo). De woorden van Chas Mijns, een van de toenmalige militaire machthebbers, in de *Parbode* van juni 2011 vormen een letterlijke illustratie van Breevelds observatie:

Niet voor niets kreeg hij [president Ramsewak Shankar] als bijnaam 'Ram is zwak'. Het land gleed af en alsof dat nog niet genoeg was, werd bekend dat Shankar tijdens een bezoek aan Nederland minutenlang in de stromende regen moest wachten alvorens binnengelaten te worden bij premier Lubbers. Het was een schande voor Suriname. Ik heb toen de telefoon gepakt en zei: 'Mijnheer Shankar, de zaak is overgenomen. Willen u en de uwen het paleis verlaten om chaos te voorkomen?'

ONDERSCHRIFTEN

Gaandeweg werden er verschillende betekenissen en onderschriften aan de foto toegevoegd.⁶ Het eerste bijschrift in *NRC Handelsblad* luidde:

DEN HAAG – De Surinaamse president Ramsewak [sic!] Shankar wachtend op de ontvangst door premier Lubbers, met wie hij vanmiddag besprekingen heeft gevoerd. Shankar kwam vanmorgen aan uit Paramaribo. De Surinaamse president verblijft een week in Nederland. Het Surinaamse staatshoofd zal maandag door koningin Beatrix worden ontvangen. (Foto *NRC Handelsblad* / Chris de Jongh).

Bouterses interpretatie was dat Shankar 'gelaten' stond te wachten en dat een president niet hoorde te wachten. In *De West* van donderdag 13 december stond een 'onheus' behandelde Shankar te wachten 'in de kou'. In *De Ware Tijd* van vrijdag 21 december wachtte hij bij de woning van premier Lubbers. Haakmat schreef in *Weekkrant Suriname* - die omstreeks diezelfde tijd moet zijn verschenen - dat Shankar 'eerst nog een tijdje in de koude buitenlucht wat moest antichambren en acclimatiseren', met als gevolg deze 'stuitende' foto op de voorpagina van de kwaliteitskrant *NRC Handelsblad*.

6 Van den Berghe (2011:10) stelt: 'Het onderschrift (...) bepaalt grotendeels wat je ziet. Zie voor verschillende soorten onderschriften Van Gorp 2006: 191.

Als we de 'kale' foto opnieuw bekijken, ziet het er voor Nederlandse begrippen voor de tijd van het jaar - 12 december - niet koud uit. Er ligt geen sneeuw, Shankar draagt geen wollen wanten, geen muts en evenmin een dikke winterjas. Zonder onderschrift zou een Hollander ook kunnen fantaseren dat het herfst of lente was. Dat het koud was maakt het wachten als het ware nog dramatischer.

Het incident werd blijkbaar zo belangrijk geacht dat het jaren later in publicaties van journalisten, onderzoekers en wetenschappers opnieuw beschreven wordt. Daar wachtte de president 'nederig', 'minutenlang' in de 'stromende' regen.

Boerboom en Oranje (1992: 119):

Hij [Shankar] heeft een afspraak met premier Ruud Lubbers maar omdat hij officieel privé in Nederland verblijft, is er nauwelijks sprake van enig protocol. En zo komt het dat *NRC Handelsblad* die avond een foto afdruckt van de president van de republiek Suriname, gehuld in een regenjas met sjaal, nederig wachtend tot hij binnengelaten mag worden in het 'Torentje' (...).

Dew (1994: 181) voegde er een regenbui aan toe: '(...) Shankar himself had been humiliated, photographed by the *NRC-Handelsblad* huddled in the rain, waiting for admission to Prime Minister Ruud Lubbers' office.' Evenals Hoogbergen en Kruijt (2005: 227):

'Shankars reis was een privéaangelegenheid geweest, maar hij besloot - omdat hij toch in Nederland was - wat te overleggen met Nederlandse politici. Een afspraak met Lubbers was wat onhandig georganiseerd, waardoor hij dus even in de regen moest wachten.'

In de *Parbode* van juni 2011 laat Chas Mijns Shankar 'minutenlang in de stromende regen' wachten. Mogelijk was het feit dat Shankar een regenjas droeg - wat overigens heel anders klinkt dan *trenchcoat*⁷ - er de oorzaak van dat de schrijvers meenden dat het regende. Op de foto is dat niet duidelijk te zien. Op de beschrijving dat Shankar voor het woonhuis van Lubbers wachtte kom ik nog terug.

Ramsewak Shankar zelf vertelde destijds tegen *de Ware Tijd* dat hij in Den Haag niet slecht behandeld was. Hij gaf Nederlandse fotografen de schuld. Die hadden hem gevraagd te poseren en de foto zo ingekaderd dat hij er alleen op stond. Dat was misschien wat minister Sedoc bedoelde met 'trucage' en waarom Shankar eerder sprak over 'riooljournalistiek' tegenover *de Ware Tijd*. Shankar: 'Ik

7 Het woord *trenchcoat* heeft de connotatie van klassiek, slijk, kwaliteitsartikel; regenjas is de algemene benaming voor dit kledingstuk.

was niet alleen, de ambassadeur, de chauffeur en veiligheidsmensen waren er ook, maar die zijn buiten beeld gelaten. De ambassadeur schelde [belde] aan, we moesten even wachten tot de deur openging. Maar niet lang. En het regende ook niet' (gesprek 26 maart 2012, Paramaribo). De vraag is hoe het plaatje eruit gezien zou hebben als het gevolg van de president ook in beeld te zien was geweest. Was dat minder 'erg' geweest, of juist 'erger': het hele Surinaamse corps diplomatique dat had moeten 'wachten' tot de deur openzwaaide.

Shankar vermoedt dat de militairen contact hadden gehad met de fotograaf; de militairen hadden er belang bij hem zo af te beelden, meent hij (ibidem). Ook *De West* laat in het commentaar van 24 december weten dat de Nederlandse pers de foto zou hebben 'misbruikt' en er 'opzettelijk' een verkeerd onderschrift onder plaatste. Hoewel de kwaliteit van de Nederlandse pers regelmatig in Suriname onder vuur lag, niet in de laatste plaats door Bouterse zelf,⁸ bleef een discussie hierover nu uit. Ook werd niet duidelijk gemaakt wat het belang van 'de' Nederlandse pers in deze kwestie precies was.

IN ALLE KRANTEN?

Uit de opmerkingen van Bouterse, Sedoc en *De West* is af te leiden dat meer kranten in Nederland en zelfs 'alle' grote bladen de foto zouden hebben gepubliceerd. Ikzelf heb deze foto alleen in *NRC Handelsblad* van 12 december en in *de Ware Tijd* van 21 december kunnen vinden. Discussies over deze foto las ik evenmin. *De Volkskrant* vermeldde in de krant van 19 december slechts dat de Surinaamse delegatie van Bouterse 'de koele ontvangst' van Shankar bekritiseerde, maar ging daar verder niet op. Na de coup was de foto wel onderwerp van gesprek in Nederlandse kranten. *Trouw* merkte op 27 december op dat Bouterse het 'geluk' had dat hij Shankar kon verwijten niet voor de aantasting van de Surinaamse eer en waardigheid te zijn opgekomen. Dat vormde volgens de krant een dankbare aanleiding voor de coup:

⁸ Bouterse had vaak kritiek op Nederlandse media (zie onder anderen Van Grunsven & Noordegraaf 1987). Aan Oltmans (1984: 15) vertelt hij: 'Men verliest zich al te gemakkelijk in clichéwerk en sensatiejournalistiek (...). (...) Ik heb in Nederland gezien hoe er bijvoorbeeld soms met het koningshuis wordt omgesprongen, of met politici en regeringsfunctionarissen. Wanneer ik me een programma voor de geest haal, (...) waarin de koningin van Nederland te grabbel werd gegooid, dan verwonder je je niet meer over beledigende uitspraken aan het adres van Suriname. Maar ik heb eerlijk gezegd wel genoeg van dergelijke journalistiek.' In de tijd van de militaire dictatuur ging het er in Suriname anders aan toe. Morpurgo in het geschiedenisprogramma van de VPRO (OVT): 'Als er een bepaald bericht was waarin Bouterse figureerde dan mocht boven dat bericht niets anders staan. Dat was hét hoofdbericht. En daarnaast werd scherp opgelet wat daarnaast kwam te staan, dat het niet destabiliserend zou zijn voor het bericht waarin Bouterse ter sprake kwam.'

Niet voor niets had Bouterse bij zijn terugkeer een vergroting bij zich van een Nederlandse krantenfoto, waarop Shankar kleumend in Den Haagse regen staat te wachten tot hij wordt toegelaten tot de vertrekken van Lubbers. De Surinaamse president als bedelende kleuter op de stoep van de premier. Dat was eenvoudig scoren voor de bevelhebber. Suriname werd weer eens gekleineerd en de man die de eer met vlammend protest had kunnen redden, gedroeg zich als een bedeesde sul.

NRC Handelsblad publiceerde de gewraakte foto opnieuw op 27 december. "Stuitende" foto ergert Surinamers' luidde de kop boven het artikel, waarin de redacteur vermeldde dat deze foto onderdeel was geworden 'van de politieke strijd in Suriname':

Voordat Shankar op 12 december voor een informeel bezoek aan Lubbers in het torentje werd toegelaten, wachtte hij enige tijd voor de deur. De plaatsvervangend directeur van de Rijksvoorlichtingsdienst weet niet hoe lang Shankar daar heeft gestaan. Maar iedereen staat buiten voordat hij binnen is.

Ook stond in het bericht dat de Surinaamse ambassade in Den Haag een afdruk had besteld 'die vervolgens opdook' bij de persconferentie van Bouterse op Zanderij. Verder werd gemeld dat de ambassade op 17 december in een brief aan de hoofdredactie 'gevoelens van onbehagen' had geuit over de 'suggestieve wijze' waarop de foto was afgedrukt. *NRC Handelsblad* verwees vervolgens naar de uitspraak van minister Sedoc die de mogelijkheid van een 'truc-foto' niet uitsloot en haalde aan wat Haakmat⁹ had geschreven in *Weekkrant Suriname*, namelijk dat Shankar 'eerst nog een tijdje in de koude buitenlucht wat moest antichambren en acclimatiseren'. (...) 'Een stuitende grote foto op de voorpagina van de *NRC Handelsblad* was het gevolg'. De redacteur van *NRC Handelsblad* bracht dit nieuws zonder enig commentaar of wederhoor van de fotoredactie.

Media in Suriname besteedden wél veel aandacht aan de foto. *De Ware Tijd* drukte die ook af. Volgens oud-hoofdredacteur Leo Morpurgo (telefoongesprek 12 november 2012) vermoedelijk omdat het nieuws was. Hij weet het niet meer. Hoe hij aan de foto kwam – een niet onbelangrijke vraag – evenmin. De hoofdredacteur van *De West*, George Findlay, plaatste de foto niet; uit zijn herinnering puttend meent hij dat hij de foto wel onder ogen heeft gehad, maar niet over een goede afdruk kon beschikken. 'De foto was ook niet erg scherp' (telefoongesprek 17 november 2012).

⁹ Haakmat wordt in die tijd veelvuldig door Nederlandse kranten geciteerd. Volgens Boerboom en Oranje (1992: 129 e.v.) was Haakmat gevraagd door Bouterse cs om een amnestiewet te ontwerpen die hem zou vrijwaren van vervolging van de Achtdecembermoorden.

ANP - Koen Suyk

Henk Herrenberg die Bouterse op zijn reis vergezelde heugt zich niet meer of Bouterse op Zanderij een afdruk van de foto – zoals *NRC Handelsblad* en *Trouw* op 27 december opperden¹⁰ – dan wel de krant met de foto aan het daar verzamelde Surinaamse journaal liet zien. Wel weet hij nog dat Bouterse zich erg aan de foto had gestoord (telefoongesprek 18 november 2012).

GEPOSEERD

Interessant is de vondst van de foto in het Spaarnestad Photo & Nationaal archief van ANP-fotograaf Koen Suyk, die president Shankar op hetzelfde moment vereeuwigde als De Jongh van *NRC Handelsblad*. Die foto biedt een andere aanblik. We zien Shankar vanaf zijn middel, hij heeft zijn handen in zijn zakken en oogt ontspanner en stoerder dan op

¹⁰ Shankar (telefoongesprek 19 november 2012) acht het uitgesloten dat de ambassadeur de foto had opgevraagd bij *NRC Handelsblad*. In de e-mail van 23 november 2012 antwoordt zaakgelastigde Mr. Chantal R. Doekhie naar aanleiding van mijn vragen over het contact met *NRC Handelsblad* over de foto, dat de ambassade geen inlichtingen kan verschaffen over de communicatie tussen de ambassade en derden. Evenmin over wie er toen op de ambassade werkten.

de *NRC Handelsblad* -foto. Intercom en huisnummerbord zijn duidelijk in beeld. De hoge deurpost die de nietigheid van de bezoekers benadrukt, is weggefallen.

Het onderschrift luidt hier:

De Surinaamse president Ramsewak Shankar heeft woensdag bij het Torentje van premier Lubbers aangebeld en wacht tot hem wordt open gedaan. De president arriveerde woensdagochtend samen met legerleider Bouterse op Schiphol. Het bezoek van de president draagt een privé karakter. Bouterse is op doorreis naar Ghana.

Het lijkt er dus op alsof Shankar inderdaad gevraagd is te poseren. Anders dan in *NRC Handelsblad* wordt erbij vermeld dat het bezoek een privé karakter betreft. Bij een eerste lezing zou misschien ook kunnen worden geconcludeerd dat het protocol in dat geval minder relevant was en het misschien juist bijzonder was dat Shankar zomaar Lubbers opzocht zonder al te veel plichtplegingen. Of dat het opmerkelijk was dat hij de koningin een bezoek bracht, zoals af te leiden valt uit een artikel dat ik vond in een knipselmap van een niet nader omschreven Nederlandse krant – gedateerd 10 december 1990 - met de kop: 'President Suriname bezoekt koningin'. Met daarnaast een pasfoto van een lachende Shankar. In de eerste regels van het artikel staat:

De Surinaamse president Shankar, die volgende week voor een medische behandeling naar Nederland komt, zal dan een bezoek brengen aan koningin Beatrix. Het is voor het eerst sinds de militaire coup in 1980 dat de koningin een Surinaamse staatshoofd ontvangt. Het is ook de bedoeling dat Shankar ook premier Lubbers ontmoet.

Het is bijna ondenkbaar, dat Shankar eventjes bij Lubbers langs wipte zonder afspraak. En als Shankar, zoals *de Ware Tijd* abusievelijk meende, voor de woning van Lubbers gewacht zou hebben, zou dat voor Nederlandse begrippen hebben betekend dat hij wel erg *close* met Lubbers was. Volgens de Haagse protocollen wordt er onderscheid gemaakt tussen een staatsbezoek, een officieel bezoek en een privébezoek. Sinds de moord op Pim Fortuyn is het protocol aangepast. Michael Rauner, plaatsvervangend directeur Directie Kabinet en Protocol van het ministerie van Buitenlandse zaken, stelt dat er tegenwoordig bij een privébezoek geen vast protocol bestaat. 'We weten niet zeker hoe dit destijds werd geregeld' (e-mail van 10 december 2012). Zijn voorganger merkte in 1990 op dat het niet ongewoon was als een bezoeker even moest wachten. En ook nu, kan dat voorkomen, aldus Rauner. Dat er 'nauwelijks' sprake was van 'enig protocol' verklaren Boerboom & Oranje (1992: 119-124)

uit het feit dat Shankar 'officieel privé' in Nederland verbleef. Zou het kunnen dat het een bewuste strategie was om te spreken van een 'privé-karakter', terwijl ondertussen toch belangwekkende politieke zaken werden besproken? Want, protocol of niet, zowel Boerboom & Oranje als Kruijt & Hoogbergen (2005: 227) menen op grond van hun bronnen, dat dit gesprek vruchtbaar was. Lubbers en Shankar zouden ook over de rol van het leger en de voordelen van nauwere banden – lees Gemeenebestplan - tussen beide naties hebben besproken. Als Shankar had moeten wachten, had dit met andere woorden niets afgedaan aan de importantie van het gesprek.¹¹ Ook het artikel in *Amigoe di Curaçao* van donderdag 13 december suggereerde dat het gesprek gewichtige zaken behelsde: 'Shankar bij Lubbers op bezoek – president brug tussen kamer en Paramaribo'. Evenals het korte nieuwsberichtje in *De West* van 12 december met als kop 'Shankar ontmoet Lubbers en Beatrix', dat meldt 'dat gesproken zal worden over de stagnerende bilaterale samenwerking'. Beide artikelen ademen een andere sfeer uit dan de foto in *NRC Handelsblad* van een 'wachtende' president voor het Torentje.

Fotograaf Koen Suyk kan zich niet meer herinneren dat hij een foto van Shankar maakte voor het ANP. Oud-premier Lubbers heugt zich het hele voorval en gesprek evenmin (telefoongesprek, 19 november 2012).¹² De amnesie in Nederland rond deze foto is frappant. Net als de afwezigheid van discussie of een weerwoord destijds. *Trouw* van 27 december gaat 'mee' in de redenering dat Shankar in de regen had staan kleumen, maar had de schrijver van het artikel, Wim Jansen, die rept van 'een Nederlandse krantenfoto' de foto ook werkelijk gezien? Jansen vermoedt van wel, maar kan het zich anno 2012 niet meer herinneren. Hij denkt dat de foto inderdaad pas nieuws werd in Nederland, toen bleek dat die in Suriname een rol had gespeeld (telefoongesprek 20 december 2012). Veel vragen blijven zoveel jaar na dato onbeantwoord. Zou het niet logisch zijn geweest als *NRC Handelsblad* in het artikel van 27 december 1990 had gereageerd op de beschuldiging van trucage? En waarom had de fotograaf niet

11 Anno 2012 stelt Oranje dat de interpretatie dat Shankar neerbuigend werd behandeld in zijn ogen niet klopt: '(...) hij werd nota bene ontvangen door de koningin.' Veel belangrijker dan de ontvangst was in zijn ogen de achtergrond van het bezoek aan het Torentje. '... dat was namelijk juist een onderstreping van de betere banden die Nederland wilde en waarvoor ze mogelijkheden bij Shankar peilden. Het kabinet Lubbers was er destijds namelijk van overtuigd dat er betere banden moesten komen en dat er meer toenadering moest worden gezocht tot de Front politici' (e-mail van 4 december 2012). Harmen Boerboom onderschrijft deze interpretatie (e-mail 4 december 2012).

12 Shankar (telefoongesprek 19 november 2012) wil over het gesprek met Lubbers alleen kwijt dat het een tamelijk 'informeel' gesprek was. Shankar zei tegen mij overigens dat hij nooit wat in een gemenebestrelatie heeft gezien (ibidem). Feit is dat er in Nederland na de kerstcoup in de ministerraad direct stemmen opgingen voor een gemenebestrelatie. Vlak voor de Surinaamse verkiezingen van mei 1991 werd dat plan kenbaar gemaakt.

gewacht tot de president het Torentje verliet? Was daar in verband met de *deadline* geen tijd meer voor? Hoe kwam het dat Shankars voornaam fout was gespeld? Waarom koos de fotoredactie voor een pose waarin Shankar niet op zijn voordeligst uitkwam? Vond de fotoredactie stiekem dat het niet erg was als de president van Suriname even had moeten wachten? Of achtte de krant replek onnodig omdat ze de beschuldigingen te absurd voor woorden vond? Het is niet meer na te gaan. Helaas.

Werd in Nederlandse media beduidend meer aandacht besteed aan de voorvallen rond Bouterse dan aan Shankar, in Surinaamse media werd de aandacht voor de foto van Shankar gedomineerd door twee interpretatiekaders, namelijk: dat van de 'getrukte' foto tegenover dat van de wachtende, onheus behandelde president. In het eerste geval werden Nederlandse journalisten (en militairen) verantwoordelijk gesteld, in het tweede geval de Nederlandse regering. Dat een aantal mensen in Suriname vond dat de president niet serieus genomen werd door Nederland, maar ook niet serieus genomen kón worden, moet terug te voeren zijn op (een combinatie van) bestaande ideeën. De foto symboliseerde: de bevoogdende houding van Den Haag ten aanzien van Suriname; de gekrenkte trots van een jonge postkoloniale natie; en het onvermogen van de president om het land te leiden. In de meeste commentaren die volgden op de coup – zowel in de Nederlandse als Surinaamse kranten – werden de incidenten in Nederland trouwens vooral gezien als áánleiding voor de staatsgreep. Niet als oorzaak.

Afsluitend: of de geschiedenis een andere loop hebben genomen als de foto van Suyk was afgedrukt in plaats van die van De Jongh is gissen. Het lijkt erop dat de foto in *NRC Handelsblad* bepaalde groeperingen van pas kwam en blijkbaar refereerde aan bestaande ideeën over de president. Al of niet terecht. Door de aandacht voor deze foto bleef hetgeen in het Torentje besproken was onderbelicht. Evenals het onderhoud met de koningin.

Ook al is veel informatie niet meer te achterhalen, toch hoop ik te hebben aangetoond dat een foto nooit 'vanzelfsprekend' is, er meerder interpretaties mogelijk zijn en dat de levensloop van een foto minstens zo interessant is als de afbeelding zelf. Zeker als er sprake is van een ingewikkelde politieke context waarin verschillende belangen een rol spelen. Anders geformuleerd, tegenover die ene volksspreuk 'Zien is geloven', staat die andere levenswijsheid: 'Niets is wat het lijkt'.

LITERATUUR

- Barthes, R. (1984)
Image, music, text. Londen: Fontana paperbacks (Flamingo edition).
- Barthes, R. (2002)
Mythologieën. Utrecht: Uitgeverij Ijzer. Oorspronkelijke titel: *Mythologies*. In 1957 uitgegeven bij Editions du Seuil, Parijs.
- Berghe, van den G. (2011)
Kijken zonder zien – omgaan met historische foto's. Kalmthout: Uitgeverij Pelckmans.
- Boerboom, H & Oranje, J. (1992)
De 8-decembermoorden, slagschaduw over Suriname. Den Haag: BZZTôh.
- Buddingh', H. (2012) (4e druk)
De geschiedenis van Suriname. Amsterdam: Nieuw Amsterdam.
- Dew, E.M. (1994)
The Trouble in Suriname, 1975-1993. Westport, Connecticut London: Praeger.
- Entman, R.M. (2004)
Projections of power. Framing news, public opinion and U.S. Foreign Policy. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Gorp, van B. (2006)
Framing asiel. Indringers en slachtoffers in de pers. Leuven/ Voorburg: Acco.
- Grunsvan, van A & Noordegraaf, W. (1987, 21 februari)
'Bevel'. Desi Bouterse: 'Die kranten van jullie. Ik vind het jammer dat de persvrijheid misbruikt wordt. *Vrij Nederland*.
- Hoogbergen, W. & Kruijt, D. (2005)
De oorlog van de sergeanten. Surinaamse militairen in de politiek. Amsterdam: Bert Bakker.
- Noordegraaf, W. (1995) (2e herziene druk)
Suriname - de kortste weg naar Langatabbetje. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar.
- Oltmans, W. (1984).
Willem Oltmans in gesprek met Desi Bouterse. Amsterdam: Jan Mets.
- Reese, S.D., Gandy, O.H. & Grant, A.E. (2001)
Framing Public Life: Perspectives on Media and our Understanding of the Social World. Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Sedney, J. (2010) (herziene druk)
De toekomst van ons verleden. Democratie, etniciteit en politieke machtsvorming in Suriname. Paramaribo: Vaco.
- Tankard, J.W. (2001)
The Empirical Approach to the Study of Media Framing. In: Stephen S.D. Reese a.o.. *Framing Public Life: Perspectives on Media and our Understanding of the Social World* (pp. 95-106). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

- Tjan A Way, E. (2011, 1 juni)
Medaille om revolutie hoeft niet. *Parbode*.
- Vasterman, P. (2004)
Mediabype. Amsterdam: Aksant.

AUDIOVISUEEL MATERIAAL

- Het spoor terug, de Ware Tijd* deel 2, OVT (VPRO), uitgezonden op 13 februari 2005.

Drs. Ellen de Vries bereidt aan de UvA een dissertatie voor over de rol van media in de postkoloniale verhouding tussen Nederland en Suriname (1986-1992) met steun van onder andere het NiNsee. E-mail: s.e.devries@uva.nl